

ESCOLA I CIUTADANIA

(Les debilitats de la democràcia)

FÈLIX PONS IRAZAZÀBAL

Moltes gràcies per haver-me convidat a dir unes paraules d'apertura d'aquest curs organitzat pel Centre de Professors, adreçat als professors que hauran d'impartir l'assignatura d'Educació per la Ciutadania i de Filosofia i Ciutadania.

Naturalment, no crec que el motiu o l'explicació de l'invitació sigui per a instruir o preparar als professors, tasca que cauria totalment fora de les meves capacitats.

Tampoc crec que el que es pretén és que aporti la meva experiència per haver viscut durant uns anys una ciutadania activa amb més intensitat i amb més responsabilitats que la de la majoria de ciutadans.

Tot i que per als meus criteris habituals, la invitació em va arribar una mica curta de temps, vaig decidir fer un esforç per preparar aquesta intervenció perquè el problema al que es refereix ho val la pena. He dit problema i no tema. És possible que s'hagi volgut donar solemnitat a la incorporació d'aquesta nova matèria al currículum de l'educació secundària i del batxillerat. Segurament hi ha motius per celebrar l'esdeveniment. Però el que és indiscutible és que no estam davant un esdeveniment pacífic.

L'aplicació de les previsions de la Llei Orgànica d'Educació de 2006 es presenta tan polèmica o més que la seva tramitació parlamentària, tot i que, com tot d'una explicaré, la polèmica va ser molt més sorollosa fora del parlament que no al Congrés o al Senat. M'ha semblat que davant aquesta realitat, la primera obligació intel·lectual que s'ens imposa és la d'intentar esbrinar les raons d'aquesta polèmica.

Perquè hi ha hagut i hi ha una oposició tan forta a la implantació d'aquesta nova assignatura? Quines són les raons que es donen per oposar-se a una cosa aparentment

tan necessària i tan poc necessitada de justificació com és educar als joves per a exercir una ciutadania democràtica? Això, per una banda. Per l'altra, ens hem de demanar si la introducció de l'Educació per a la Ciutadania és realment necessària. Crec que, per tant, que ens hem de situar davant aquest problema amb esperit crític i sense prejudicis.

M'ha semblat que seguir aquest fil era més important que articular unes paraules jubilars, de satisfacció convencional, de benvinguda sincera a una decisió legislativa tan important com la que suposa l'establiment de l'assignatura d'Educació per a la Ciutadania. A pesar que el plantejament que he anunciat no és còmode ni confortable, com tendrem ocasió de veure immediatament. Perquè, en la meua opinió, el tema que avui ens convoca ens aboca inevitablement a revisar les bases estructurals de la convivència democràtica. De fet, volia subtitular la meua intervenció: "les debilitats de la democràcia". No ho fet per no espantar els possibles assistents. Però també pens que en termes de marqueting, potser l'efecte hagués estat el contrari. Hi ha gent que li agraden les emocions fortes. I, certament, la meua intervenció d'avui no serà un viatge de plaer.

Intentaré unes breus reflexions sobre dues qüestions que em semblen íntimament relacionades. La primera, com he anticipat, intentar trobar una explicació a la polèmica que ha acompanyat a aquesta nova assignatura des del seu anunci. La segona, intentar trobar una explicació a perquè ara és necessari un esforç específic per reforçar les bases de la convivència democràtica.

A pesar que del que he dit fins ara i del que diré d'ara cap endavant crec que quedarà prou clar que estic a favor de l'implantació de l'Educació per a la Ciutadania, vull fer una manifestació expressa d'aquesta opinió. Per tant, deman que qualsevol paraula sigui interpretada des d'aquesta premissa.

També vull deixar clar que estic en contra del intents d'exercir una suposada objecció de consciència per eximir-se del compliment de la llei que imposa aquesta assignatura com a obligatòria. Malgrat l'interès jurídic que pugui tenir aquesta qüestió, no m'hi entretindrè. Bastarà dir que crec que no existeix el dret a invocar la pròpia consciència per justificar l'incompliment de les lleis. Però tampoc podem passar per alt que una

oposició d'aquestes característiques, duta fins a aquests extrems, posa de manifest l'existència d'un problema seriós, que reclama atenció i aprofundiment.

Qui i perquè s'ha oposat i s'oposa a l'introducció de l'assignatura de l'Educació per a la Ciutadania? Bàsicament, per una banda, la jerarquia de l'Església Catòlica, es a dir, la Conferència Episcopal Espanyola, i per altra, el Partit Popular i Convergència i Unió. He dit que durant la tramitació parlamentària, la oposició va ser molt més sorollosa al carrer que no al parlament. Aquesta és una circumstància a la que convé dedicar un mínim d'atenció. És sabut que durant la passada legislatura massa sovint es va voler contraposar l'opinió manifestada al carrer al debat parlamentari. Les manifestacions – importants manifestacions- contra la Llei d'Educació en varen esser una de las mostres més explícites. No es tracta ara de ressuscitar la polèmica que aquelles manifestacions varen comportar sinó de recordar-les tot just per tenir idea clara i precisa de l'intensitat de la oposició. Perquè un lector del debats parlamentaris podria treure la conclusió que es va tractar d'una oposició incidental i quasi formulària. I no va esser així. No ho va esser pels arguments que es varen utilitzar i, sobretot, no ho va esser per la dimensió real de l'oposició parlamentària. Les esmenes i el debat relatiu a l'implantació de l'Educació per a la Ciutadania són només una part del gran plantejament de fons, que no és altre que el de la llibertat d'ensenyament, la llibertat d'elecció de centre, el sosteniment dels centres privats amb recursos públics, el paper de l'assignatura de religió, en definitiva l'aspiració a perpetuar un model de presència de la religió a tots els àmbits educatius. Model, naturalment, configurat i controlat per l'església catòlica. Vull deixar molt clar que no estic fent judicis de valor de les postures enfrontades, sinó intentant explicar que la discrepància i la polèmica sobre la nova assignatura no és més que una part minúscula de la gran discrepància de fons. Per tant, per entendre el que ha passat i el que passa amb la nova assignatura haurem de situar la polèmica en el context correcte.

En primer lloc, que diu la Llei. La Llei diu que la finalitat d'aquesta assignatura “consiste en ofrecer a todos los estudiantes un espacio de reflexión, análisis y estudio acerca de las características fundamentales y el funcionamiento de un régimen democrático, de los principios y derechos establecidos en la Constitución española y en los tratados y las declaraciones universales de los derechos humanos, así como los valores comunes que constituyen el sustrato de la ciudadanía democrática en un

contexto global”. La concreció d’aquesta finalitat als articles de la Llei mostra un contingut molt genèric, difícilment objectable. I de fet no ha estat objectat. L’oposició estrictament parlamentària, com he dit, es condensa al diaris de sessions del Congrés i del Senat en unes intervencions breus i que no tenen vocació de centralitat al discurs contra la Llei. Aquesta oposició es fonamenta a que el que realment vol el legislador és “imponer una asignatura de adoctrinamiento”. A la Comissió d’Educació del Congrés es va dir que es tractava d’introduir una matèria “sin el respaldo de una disciplina científica y que sin el respaldo de una disciplina científica una asignatura, una materia camina inexorablemente hacia convertirse en medio de adoctrinamiento” i es va acusar de “intentar crear una especie de hilo conductor de los valores a lo largo de las distintas etapas del sistema educativo”. A la Comissió d’Educació del Senat, trobam algunes precisions més interessants. Allà es va dir: “devalúan la Religión y eliminan la alternativa confesional. Sin duda se trata de un cambio profundo para pasar de los valores europeos occidentales sobre los que se asienta la escuela a una escuela laica, vacía de valores y sentimientos morales y espirituales. Señorías este es un proyecto ideológico para una transformación cultural y social y de consumarse, no será una conquista del progreso sino un retroceso de la democracia”. I això és tot. Poques paraules però, certament, paraules majors.

Perquè hi ha aquesta desproporció entre la magnitud de la polèmica pública que tots hem pogut sentir i percebre i aquesta limitada oposició parlamentària? Com he dit abans, el gran enfrontament no s’ha produït per causa de la nova assignatura. La gran discrepància és una discrepància recurrent que afecta a la presència i a la rellevància pública de la religió a les nostres societats i, molt concretament, al paper que es reconeix -o que no es reconeix- a la religió en els sistemes educatius. Estic parlant deliberadament en plural perquè, tot i que la situació al nostre país té unes característiques peculiars, que intentaré exposar més endavant, el primer que hem de fer és superar la temptació de pensar que la polèmica que s’ha plantejat amb motiu de la introducció de l’Educació per a la Ciutadania és la manifestació d’una singularitat hispànica. Els corrents que alimenten aquestes posicions estan molt estesos en el temps i en l’espai. I precisament per això mateix ens ha d’interessar més aprofundir en el seu coneixement. Les polèmiques pel paper que s’ha de reconèixer a la religió a la vida pública, a la conformació social, a l’educació i a la propagació de valors morals estructurants, estan presents a pràcticament tots els països del món occidental. En major

o menor intensitat, les podem trobar a tots el països sortits de l'anomenada civilització cristiana occidental. I les bases profundes d'aquests corrents són molt serioses.

La matriu intel·lectual de la democràcia moderna està a l'Il·lustració. I els corrents de pensament anti-il·lustrat no han deixat mai d'estar presents al debat públic ni d'alimentar plantejaments que qüestionen el bessó de la modernitat. Em referesc a l'autonomia individual i col·lectiva. El pensament il·lustrat va concretar les bases d'una gran transformació històrica, que Marcel Gauchet ha analitzat magistralment al conjunt de la seva obra i que és resumeix en el que ell anomena "la sortida de la religió". L'obra de Gauchet ens servirà de guia per a les reflexions que vull exposar.

La democràcia és el govern de les comunitats humanes després de la religió. La religió és substituïda per les idees. Les idees venen de l'home i es projecten a la societat. La religió ve de defora, del més enllà i condiona i configura la societat. La sortida de la religió, diu Gauchet, s'ha d'entendre en el sentit de la sortida de una manera d'esser de l'humanitat segons la qual l'humanitat se concebia i se pensava exclusivament baix el signe d'un Autor exterior. El noranta nou per cent del recorregut de l'humanitat s'ha fet en el marc conceptual d'aquesta alteritat constitutiva. Allò que ens constitueix ens ve de defora i de més amunt. Som el que som pel fet de la nostra dependència respecte d'allò que està per damunt nosaltres. L'identitat humana està constituïda per l'alteritat. La societat només es pot imaginar en termes d'heteronomia. Allò que ha d'esser, el seu destí, el seu sentit, li ve donat des de defora per un altre. La sortida de la religió, vista retrospectivament, s'ens presenta com un fenomen prodigiós, que consisteix en eliminar l'alteritat de la definició de l'humanitat. La comunitat humana, especialment des de l'Il·lustració, passa definir-se a partir d'ella mateixa. El regne de la heteronomia dóna pas al món de l'autonomia.

L'autonomia que neix del racionalisme filosòfic passa a impregnar la cultura dominant, que és la que engendra la democràcia política. Un dels gran temes no resolts pacíficament és si la democràcia és només un sistema d'organització política o si és també una cultura, amb valors propis, capaços d'orientar no només el funcionament del sistema polític sinó, a més, la vida de les persones com a ciutadans.

El gran tema, efectivament, és el de l'autonomia. Durant segles i segles, es va pensar i creure que els individus eren parts d'un tot preexistent i extern a ells mateixos. Un tot creador i fonament de l'existència dels individus. Un tot previ que conformava el destí de la comunitat, que li dictava les lleis i el camí per on havia de transitar. A partir d'un determinat moment –que convencionalment situam a l'Il·lustració- s'obre camí una visió diferent. A l'origen no hi ha un tot. Al revés, l'origen de tot és l'individu. La societat és la suma dels individus, el resultat de la voluntat lliure dels individus, no el resultat d'una imposició externa, emanada d'un tot indiscutible. És evident que la confrontació d'aquestes dues maneres d'entendre la realitat individual i social havia de suposar necessàriament una topada de dimensions sísmiques sinó còsmiques. I és evident que una confrontació d'aquestes característiques no podia quedar liquidada per sempre declarant vencedora una de les dues parts. Els corrents que invoquen la superioritat moral d'una societat estructurada a partir d'un tot preexistent, que invoquen la necessitat d'una presència pública de la religió, d'un paper actiu de la religió a la conformació de l'ordre polític i a la conformació d'una moral col·lectiva i individual, no han deixat mai d'estar presents. La batalla contra una societat basada en l'autonomia dels individus, es a dir, contra una societat laica i secularitzada, que reserva a la religió un paper important però no decisiu ni determinant, ha estat i és una batalla ininterrompuda, que ha tengut precisament a l'àmbit de l'educació el seu front principal.

Resulta sorprenent veure com Burke, ja a l'any 1790, a les seves “Reflexions sobre la Revolució a França”, defensa que “l'Església i l'Estat són idees inseparables”. La religió, com a fonament de civilització, de la moral, de la vida social, de la família, és un pilar de l'Estat. La religió és un factor d'estabilitat i de continuïtat, assegurat pels mètodes eclesiàstics d'educació, favorables a la moral i a la disciplina. I és per això que l'educació es deixava totalment en mans dels homes d'església, des de la primera infantesa fins a l'edat adulta.

Es clar, per tant, que l'educació ha estat i és el vehicle fonamental de conservació d'una visió heterònoma de la societat. Es l'instrument de propagació de la cultura que reconeix a la religió el paper insubstituïble de tot previ i extern a la societat, el paper d'element estructurant de la societat, l'instrument fonamental de la cohesió i de la salut social. La defensa d'aquest paper ha estat una constant. Des de Burke, Vico i Herder primer, Taine, Renan i Sorel més endavant, fins arribar a Barrés, Croce i Maurras,

passant per Donoso Cortés i Balmes, la invocació del retorn a la societat preil·lustrada, la negació de l'autonomia individual i social han tengut sempre valedors importants. Sense oblidar, naturalment, la posició dels representants de les religions i molt especialment les posicions antiliberals i antidemocràtiques de l'església catòlica durant tot el segle XIX, matisades posteriorment. Matisacions però, que no impliquen haver abandonat la seva fonamental disconformitat amb els plantejaments d'una societat laica i secularitzada, com ho proven les molt recents paraules del Papa Ratzinger durant el seu viatge a Estats Units, país on aquest missatge ha trobat ressò per les raons que tot d'una veurem.

Resulta extraordinàriament interessant comprovar com els plantejaments dels neoconservadors americans entronquen amb la tradició del pensament antil·lustrat. No estam parlant d'un moviment marginal insignificant sinó d'un moviment profundament arrelat al país més important del món i amb capacitat de mobilitzar forces que sostenen una presidència com la de Bush.

Gertrude Himmelfarb, la gran vestal del pensament neoconservador, a les seves obres principals i fundacionals (*"Victorian minds"* i *"The roads to modernity: The British, French and American Enlightenments"*) entronca directament i explícitament amb Burke per llançar la seva crida per salvar al món de la decadència liberal. Per a Himmelfarb, hi ha una il·lustració bona (la angloamericana) i una il·lustració nefasta (la francoalemana), aquesta darrera destructora de la moral i dissolvent de la societat. La seva obra critica l'igualitarisme i l'intent de separar la religió de la vida pública i reclama la centralitat dels valors cristians tradicionals com a fonament de la societat per oposar-los a la que anomena contra-cultura liberal. El seu home, Irving Kristol, que a més de parella matrimonial forma parella intel·lectual amb Himmelfarb i que és l'autor del manifest polític del moviment neoconservador (*"Neoconservatism: The autobiography of an idea"*), ataca el que anomena racionalisme agressiu de l'élite intel·lectual, el qual considera clarament oposat als sentiments instintius del poble. Cal assenyalar que la dimensió religiosa és distintiu essencial del neoconservadurisme americà. No es dirigeix contra l'estat-providència sinó contra els principis del liberalisme. Ha aconseguit convèncer a una gran majoria d'americans que les qüestions fonamentals a la vida de la societat no són les econòmiques sinó les morals, que el laïcisme modern està associat al nihilisme moral i que els únics valors amb capacitat estructurant de la personalitat i de

la convivència són els valors religiosos. Per a Kristol, els liberals són sensibles a les frustracions econòmiques i no són sensibles a les frustracions morals de la gent. Els homes necessiten un tot sagrat. La religió és un instrument inigualable de cohesió social i un mur contra la cultura liberal, es a dir, contra la cultura del racionalisme il·lustrat que defensa l'autonomia individual i la llibertat dels ciutadans per configurar la societat.

Com he dit, no m'estic referint a un fenomen marginal. La societat americana viu i respira aquesta polèmica i els millors intel·lectuals li dediquen atenció. Pensadors tan importants com Garry Wills (autor d'obres com "*Under God. Religio and American politics*" o "*Why I am a catholic*"), acaba de publicar un llibre titulat "*Head and heart: American Christianities*", al qual examina el paper de la raó (head) i de la fe (heart) a la conformació de la societat americana i es demana "how Christian is America", en el sentit de fins a on la religió està present a la vida pública, a la Constitució, al comportament dels polítics, a les decisions dels ciutadans. Les qüestions que es plantegen, dins el marc de la reflexió intel·lectual, són molt interessants. La separació de les esglésies i l'Estat significa que les escoles parroquials no poden disfrutar d'exempcions fiscals o que l'Estat no pot subvencionar universitats o hospitals privats amb denominacions religioses o dependents d'organitzacions confessionals?

No fa molt, un altre intel·lectual respectat, Andrew Delbanco, publicava un llibre amb un títol que ens torna al punt central de la nostra reflexió: "*A country ruled by faith*". Un país governat per la fe. Un país on tota la vida pública està inspirada per les creences i els valors religiosos. No oblidem que als Estats Units s'ha discutit als tribunals durant segles si el servei de Correus podia funcionar en diumenge o si els nins podien resar a les escoles.

Si a tot el que he dit hi afegim que les obres de Gertrud Himmelfarb són llibres de capsalera del Primer Ministre laborista Gordon Brown i que Tony Blair ha reconegut la importància del pensament neoconservador americà i si tenim en compte que el President Sarkozy s'ha plantejat públicament la conveniència de revisar el laïcisme oficial de la república francesa i d'impulsar una presència més activa de la religió a la vida pública, haurem de treure la conclusió que l'oposició a la llei d'Educació i a la assignatura d'Educació per a la Ciutadania no és una actitud esperpèntica de certs

sectors de la nostra societat sinó un plantejament que s'inscriu a una efervescència generalitzada.

He dit que el subtítol d'aquestes reflexions (si no el títol) podia esser “les debilitats de la democràcia”. Ja n'hem trobat una. La democràcia no viu còmodament instal·lada damunt uns fonaments incommovibles. La democràcia viu damunt una falla tectònica, que adesiara provoca moviments sísmics de la màxima intensitat a l'escala Richter i que es manifesta per una successió continuada de rèpliques de baixa intensitat. Autonomia i heteronomia segueixen inspirant plantejaments enfrontats i hem de conviure civilitzadament amb aquest enfrontament. Es cert que gairebé ningú no discuteix la legitimitat de la democràcia com a sistema d'organització política. Ningú no discuteix la superioritat d'un sistema basat a la participació lliure dels ciutadans a l'elecció dels governants. Però a partir d'aquí, el consens és més difícil. Hi ha un gran recel mutu. Perquè els qui no neguen la legitimitat de la democràcia s'oposen a una assignatura d'Educació per a la Ciutadania, denunciant que serà un instrument d'adoctrinament? Quina és la doctrina de la discòrdia? Si resulta que els principis i els valors de la democràcia no són una matèria pacíficament compartida, aleshores alguna cosa no va bé. Com diu Gauchet, quan aquestes matèries són objecte de controvèrsia estam davant una democràcia mal assentada.

L'Educació per a la Ciutadania no és una invenció genial del legislador espanyol. És una realitat vigent a la majoria de països europeus i que està inspirada a recomanacions explícites de la Comissió Europea, si bé hem de dir que els continguts són molt diferents d'un país a un altre. Pensem que hi ha països que inclouen els valors religiosos o fins i tot els explícitament cristians entre les matèries que han de formar part de l'educació cívica. Convé extreure el rigor per evitar confondre els principis i valors democràtics i constitucionals amb manifestacions polítiques concretes de la política democràtica. S'ha d'evitar que tot allò que és objecte de confrontació ideològica i partidària es presenti com a valor comú que ha d'esser acceptat per tothom. Crec que és la manera més segura de protegir el nucli dur de la necessària educació cívica. No oblidem que “los sueños de la razón engendran monstruos” i que la raó també du a Robespierre. S'ha d'evitar que, volguent estar totalment i completament defora de la religió es caigui en allò que ha estat anomenat la “religiositat secular”, es a dir, una “antireligiositat religiosa”, que acaba minant l'autonomia per altres conductes. S'ha

d'evitar l'ideologització dels drets i principis de la democràcia. És, per tant, imprescindible, una teoria crítica de la democràcia, capaç de pensar al mateix temps les seves possibilitats i els seus límits. Insistesc que em sembla que aquest és el camí més segur per seguir reforçant la cultura democràtica i per anar perfilant un inventari estable del seu contingut. Un inventari compartible, no un inventari exclouent, polèmic i conflictiu, que no permet avançar i que esterilitza moltes forces col·lectives.

Amb la resposta que he intentat donar a la pregunta de perquè hi ha oposició a la implantació de l'Educació per a la Ciutadania, crec haver posat també les bases per contestar a la segona qüestió, que era la de si és necessària aquesta iniciativa educativa. Sí, aquesta iniciativa és necessària, absolutament necessària. Ho és precisament per les debilitats estructurals de la democràcia i ho és pels resultats que ha posat de manifest l'experiència democràtica dels dos darrers segles.

Com he dit, la democràcia es fonamenta en l'autonomia de l'individu, en el reconeixement de la prioritat de l'individu, de la seva superioritat i de la seva capacitat de configurar la societat. La gran manifestació d'aquesta formulació és la codificació jurídica de l'autonomia. L'elevació de l'home a titular de drets iguals i universals. Però l'autonomia individual, la superació i l'arraconament de qualsevol tot previ i extern, ha tingut també uns efectes colossals sobre els individus. S'ha intentat que la vinculació històrica dels individus a un tot extern, la pertinença dels individus a una comunitat de valors dictats des de fora fos substituïda per una vinculació a l'estat, com a expressió abstracta de la llibertat i garant de l'autonomia. Però aquesta vinculació no s'ha produït. Ens trobam, per tant, davant la tasca, que algú ha qualificat com "altament problemàtica" de traduir en règim polític el fonament individualista que legitima la democràcia.

El gran efecte de l'autonomia ha estat l'emergència d'un individualisme que no podem considerar com a simple efecte secundari de l'experiència democràtica. Partiré, per tant, del fet generalment assumit, que l'experiència democràtica ha creat un individualisme expansiu a les nostres societats i que aquest individualisme suposa ja una amenaça per a la salut dels sistemes democràtics. Intentaré un recorregut telegràfic per alguns aspectes que em semblen útils per a la reflexió d'avui capvespre.

La promoció de l'individu ha eclipsat les realitats col·lectives. La primera, el poder. L'individu modern, alliberat de les vinculacions externes, protagonista de la seva pròpia història, es desinteressa dels altres individus i de tot allò que exigeix la vida en comú, es a dir, un poder col·lectiu.

L'individualisme es fonamenta en un desarraïment consubstancial a l'autonomia, a la sortida de la societat definida desde defora. Durant segles i segles l'individu ha existit en funció d'una realitat col·lectiva, d'un tot que el definia. La major part d'aquest recorregut s'ha fet baix la vinculació a una religió però també hem viscut les experiències d'altres formes d'heteronomia. Els individus no eren més que parts d'un tot definit per la raça, per la classe social, per la nació. Hem basculat cap a l'altre extrem. Ha sorgit la figura de l'individu que no deu res a la societat però que li exigeix tot.

L'individu dels nostres dies es caracteritza per una desvinculació innata de la societat. Els elements de definició col·lectiva tradicionals no han estat substituïts per uns altres i, sobretot, l'Estat no ha aconseguit assentar-se com una referència inclusiva. Perdudes altres referències, els ulls dels ciutadans no s'han girat cap a l'Estat per confessar-li la seva devoció ni el seu amor sinó per exigir-li la seva protecció global i omnicomprendiva. Aquesta cultura individualista, nascuda de l'èxit de la democràcia, empeny cap allò que els especialistes de la sociologia política anomenen "l'estat securitari", un estat proveïdor de totes les seguretats individuals, un estat previsor de tots els mals i de tots els riscos, un estat responsable de tot enfront de tothom, a una societat a la qual els individus no es senten responsables de gairebé res.

No ens confonguem. Aquest individualisme és possible que marqui una revolució central a la democràcia moderna però no és un valor central de la cultura democràtica. Sembla clar, com ha escrit Gauchet, que aquesta revolució no ens amenaça amb la reaparició d'un estat total o totalitari però sí que posa a l'estat democràtic en perill davant l'individu total. Ens caldrà, per tant, examinar i aprofundir aquesta revolució, però amb la finalitat de corregir-ne els seus efectes.

L'autèntica cultura democràtica es nodreix del valor de la solidaritat i del compromís. Sense una convicció profunda d'alteritat no hi ha democràcia possible. La Constitució,

al seu preàmbul i al seu article primer, configura el marc de l'estat social i democràtic de dret. Es inimaginable una democràcia moderna que no estigui inspirada pel valor preeminent de la justícia i de la solidaritat. Són termes que no es poden separar. De la mateixa manera que, com ha demostrat l'experiència històrica, no hi pot haver autèntica democràcia si la dimensió social s'intenta imposar per la força, desvinculada de la llibertat.

Treballar per la consolidació de la cultura democràtica suposa, doncs, impregnar el cos social del principi de la solidaritat. Com més insolidaris o més individualistes siguin els ciutadans més es desentendran dels problemes col·lectius, es a dir, més s'allunyan del compromís amb el funcionament constitucional. Convé, per tant, desactivar aquests falsos valors constitucionals. Una cosa es la cultura dels drets humans, inherents a la dignitat inviolable de la persona, i una altra molt diferent la pseudocultura que derivaria d'acceptar acriticament que la revolució individual ens obliga a repensar la democràcia. Potser ens obliga a repensar-la però no per recular sinó per fer-hi les reformes correctores que evitin i impedeixin els resultats contraris a la seva pròpia essència.

L'individualisme és la segona gran debilitat de la democràcia. Cal corregir urgentment aquesta patologia. La tasca és immensa perquè l'eliminació d'aquesta disfunció no depèn exclusivament de l'educació. O com a mínim, no en depèn a curt o mitjan termini.

S'ha parlat d'una crisi dels fonaments de la democràcia, però no d'una crisi derivada de l'enfonsament d'aquests fonaments sinó, al contrari, d'un desbordament, d'una certa elefantiasi d'alguns pilars. Entre ells, sens dubte, la necessitat de resituar a l'individu. Hem de constatar el fracàs de l'Estat democràtic com a instància engrescadora, incapaç d'atreure l'adhesió dels ciutadans sense necessitat de convertir-se en un tot extern, alienant i totalitzador. Avui per avui, l'Estat i en general totes les instàncies públiques queden enfora del compromís dels ciutadans, sobretot del més joves.

L'Educació per a la Ciutadania, més que necessària sembla resultar urgent, imprescindible. No com a instrument d'adoctrinament sinó com a eina de vitalització de ciutadans responsables, que necessiten ésser tractats d'un individualisme patològic.

Però també cal assenyalar que el tractament serà inútil, per bons que siguin els professors, per bons que siguin els programes, per gran que pugués arribar a esser el consens sobre el contingut d'aquesta educació cívica, si la realitat pública amb la qual demanam vinculació i compromís és una realitat a la qual hi podem trobar qualsevol cosa excepte exemplaritat. No podem esperar que una educació cívica teòrica sigui suficient per empènyer els joves cap a les responsabilitats públiques i col·lectives exigides per la convivència, si les instàncies que han d'estructurar l'espai públic es veuen a una distància galàctica del ensenyaments teòrics.

Abans d'acabar voldria dir dues paraules sobre un aspecte de la qüestió que m'interessa particularment. Així com he dit que l'oposició a la nova assignatura no la considerava una manifestació de peculiaritats típicament espanyoles, la matèria de l'individualisme em sembla que exigeix tenir en compte una singularitat bastant evident.

Hi ha un element no escrit del consens constitucional, per a mi extraordinàriament important, i al que se li ha dedicat poca atenció. Em referesc al resultat de la coincidència de dos factors íntimament relacionats. Per una banda, l'escàs arrelament de la cultura de la llibertat a Espanya, com a conseqüència de la molt limitada penetració de les idees de l'Il·lustració i de la conflictiva arribada de l'onda expansiva de la Revolució Francesa (per cert, gran tema de debat públic per aquest any 2008) i, per tant, d'una deficitària implantació de la cultura dels drets de l'home i del ciutadà. En el moment de la transició aquest dèficit històric d'impregnació il·lustrada i liberal s'havia multiplicat amb la dictadura franquista, si no és que havia constituït un dels factors que havien possibilitat la seva implantació i la seva dilatada trajectòria.

Els totalitarismes són sempre, en essència, una reacció contra l'individu i contra la llibertat individual. Els totalitarismes moderns constitueixen una temptativa de restablir la subordinació dels individus a les finalitats de la societat, considerada com un tot homogeni. Espanya sortia d'un règim totalitari que havia negat els drets i llibertats individuals i que havia consagrat la subordinació dels individus a unes abstraccions de pertinença imposada i obligatòria (pàtria, història, religió, ideologia), definides, naturalment, al marge de la voluntat dels ciutadans. Una de les notes distintives de la transició és que no va condemnar aquesta situació anterior però és clar que el pacte

constituent i el text de la Constitució varen optar per passar a un règim diametralment oposat a l'anterior estat de coses.

L'èmfasi es va posar de forma meticulosa, si no obsessiva, a regular la vigència, la protecció i les garanties de l'individu enfront de la societat. Després d'un període de subordinació de l'individu a un règim polític i a una societat tancada, la gran preocupació va ser assegurar la preeminència de l'individu. Resulta impossible trobar a la Constitució o en el context constituent la més mínima al·lusió a valors, idees o realitats que es situïn per damunt dels drets dels ciutadans o que puguin considerar-se font o origen d'aquests drets. Estan cuidadosament eliminats tots els vestigis de pertinença identitària (aquesta omisió, per cert, l'han suplida amb escriure els Estatuts d'Autonomia, farcits tots ells de referències identitàries més o manco riguroses). La Constitució parla tímidament dels interessos generals com a fonament legitimador de l'actuació dels poders públics. Això és tot.

El procés d'aparició de l'Il·lustració i les seves conseqüències, a les quals m'he referit a la primera part de la meua exposició, va tenir poca correspondència a Espanya, com és ben sabut. El gran fenomen que s'havia consolidat durant més de dos segles era l'implantació paulatina de l'universalisme del dret com a únic fonament d'una societat d'individus.

A la transició espanyola hi trobam una voluntat deliberada de sumar-se a aquest procés. La transició (i no sé si tots els seus protagonistes varen ser plenament conscients del que feien) va incorporar amb retràs secular i, per tant, amb energies de neòfit, la plenitud de l'ideologia il·lustrada, que mentre tant, però, havia anat madurant i evolucionant en les societats occidentals. Em sembla molt clar que el consens constitucional va excloure explícitament la possibilitat d'invocar lo col·lectiu, en qualsevol de les seves manifestacions, com a oposat o enfrontat a lo individual.

Crec que aquest consens comença a clivellar. Es tracta d'una base fundacional que necessita revisió, aggiornamento, si es permet l'expressió. El consens sobre aquesta matèria és imprescindible però segurament s'ha de refer sobre unes bases noves.

Com ha escrit Marcel Gauchet, “a Europa, l’idea dels drets de l’individu s’ha expansionat fins al seus límits més extrems, fins al punt de difuminar la pertinença política, l’obligació cívica, l’exigència col·lectiva”. Espanya arriba a la societat d’individus quan aquest model i aquest procés han començat a donar mostres de fatiga i a patir greus disfuncions. Mantenir intacte el consens entorn a un model malalt només pot resultar perjudicial per a la bona salut del sistema democràtic i constitucional.

A Espanya, hem tirat vinagre damunt la ferida de l’individualisme jurídic. Hi vàrem arribar quan el model ja demanava urgent revisió i ens hem abonat a un fonamentalisme democràtic que és font continua de dificultats de convivència.

Quan ens va arribar l’hora històrica de pujar al carro de l’autonomia individual i al sistema de reconeixement dels drets humans, el sistema ja havia derivat cap a les seves disfuncions i patologies.

No podem ignorar que aquesta manifestació extrema de la societat dels individus, de l’individu total, és la que ha produït el fonamentalisme democràtic, consistent en una muralla defensiva de l’individu per aïllar-lo i protegir-lo de qualsevol exigència col·lectiva. Els drets individuals es converteixen així en una forma de radicalitat política i en una font d’explotació partidista.

El fonamentalisme democràtic sorgeix inicialment del consens però es converteix immediatament en font d’enfrontament. Ningú a la societat vol apel·lar als interessos o a les necessitats de lo col·lectiu per damunt de les aspiracions o de les exigències individuals. Assistim a una imparable devaluació de lo públic. La subhasta del suport als drets condueix a una escalada hipercrítica davant la realitat, ignorant que la realitat necessàriament ha de considerar-se com un conjunt d’interessos que han d’esser harmonitzats i limitats contínuament en benefici del conjunt.

Però avui en dia, aquesta visió individualista dels problemes, que compta sempre amb el suport d’uns o dels altres, aboca a una negativa radical a mirar la realitat de cara i a intentar entendre el seu funcionament, les seves causes i el seus orígens. La societat queda assentada en una cultura de la denúncia, sense fonament ideològic, sense visió global. Pierre Rosanvallon ha parlat d’un passa més, del pas de la cultura de la denúncia

a la cultura de la imputació. La necessitat permanent d'individualitzar la responsabilitat en un altre.

L'Educació per a la ciutadania s'haurà d'impartir, per tant, no des d'una visió beata de la democràcia sinó des de la realitat. Tenint en compte la necessitat de perfilar les correccions de la teoria, per evitar que els destinataris resultin sorpresos per una educació inútil o desfasada. L'Educació per a la Ciutadania s'haurà de fer des d'una visió crítica de la democràcia, per evitar, sobretot, que sigui un instrument més de legitimació de l'individualisme.

22 d'abril de 2008

Material bibliogràfic

Delbanco, Andrew

"A country ruled by faith" (2006)

Gauchet, Marcel

"La démocratie contre elle-même" (2002)

"La condition historique" (2003) (Traducció espanyola, TROTTA, 2007)

"Le religieux après la religion" (2004)

"La condition politique" (2004)

"La démocratie d'une crise à l'autre" (2007)

"L'Avènement de la démocratie: La révolution moderne (T. 1); La crise du libéralisme (T.2)" (2007)

Himmelfarb, Gertrud

"Victorian minds" (1968)

"The roads to modernity: The British, French and American Enlightenments" (2004)

"The moral imagination: From Edmund Burke to Lionel Trilling" (2006)

Kristol, Irving

"Neoconservatism: The autobiography of an idea" (1995)

Rosanvallon, Pierre

“Le peuple introuvable. Histoire de la représentation politique en France” (1998)

“La contre-démocratie. La politique a l’âge de la défiance” (2006)

Sternhell, Zeev

“Les Antilumières” (2005)

Wills, Garry

“Under God. Religion and American politics” (1990)

“Why I am a Catholic” (2002)

“Head and heart: American Christianities” (2007)

Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados

Pleno, 3 de noviembre de 2005 (núm. 126)

Comisión de Educación y Ciencia, 22 de noviembre de 2005 (núm. 418)

Diario de Sesiones del Senado

Comisión de Educación y Ciencia, 13 de marzo de 2006 (núm. 282)